

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.15, No. 28
Autumn 2025 & Winter 2026

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

An Analytical Examination of Affirmative and Critical Perspectives on the Science of Letters in Islamic Thought”

Mohammad Bagher Nadem.¹

Abstract

The science of letters (*‘ilm al-ḥurūf*), as an ancient branch of esoteric disciplines in Islamic mysticism, has always been situated between two opposing poles of mystical endorsement and rational-theological rejection. The main problem of this study is to determine the epistemic status of this science within the structure of Islamic knowledge, especially in relation to the tension between reason and intuition. Accordingly, the aim of the article is to provide an analytical examination of both affirmative and critical approaches to the science of letters and to clarify the scope and limits of its epistemic validity. Employing an analytical–comparative method and drawing on textual and documentary sources, the study first expounds the ontological and symbolic foundations of the science of letters in the thought of mystics such as Ibn ‘Arabī, Sayyid Ḥaydar Āmulī and Imam Khomeini, and traces its historical development and spiritual functions. It then analyzes the main

¹, Ph.D. in Islamic Mysticism and Imam Khomeini’s Thought, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: nadem.mbagher@gmail.com
Phone: +98 912 748 2791 Address: No. 46, Bahar 3 Alley, Ebrahimi St., Basij Blvd., Qom, Iran. 2nd Floor

Received: 07/06/2025

Reviewed: 02/12/2025

Accepted: 03/12/2025

philosophical and theological critiques advanced in modern scholarship. The findings indicate that, despite methodological challenges such as reliance on individual intuitions and the lack of clear criteria for verification, the science of letters constitutes a complex and multilayered structure within Islamic mysticism, in which religious experience, symbolic language and esoteric exegesis play a central role.

Keywords: science of letters; Islamic mysticism; Ibn 'Arabī; Imam Khomeini; reason and intuition.

Problem Statement

Statement of the Problem

The *Science of Letters* (*ʿIlm al-Ḥurūf*), as an esoteric and symbolic discipline grounded in the interpretation of letters and numbers within ontological and mystical frameworks, stands at the intersection of two foundational epistemological orientations in Islamic thought: demonstrative rationalism and mystical intuitionism. In the mystical tradition, figures such as Ibn Arabi, Sayyid Haydar Amuli, and Ruhollah Khomeini have regarded the Science of Letters not merely as a set of numerical calculations or abjad correspondences, but as a sacred language through which the inner strata of being may be disclosed, the Qur'an symbolically interpreted, and the relationship between Divine Names and ontological degrees articulated.

By contrast, many Muslim theologians and philosophers, appealing to criteria such as conceptual definability, logical coherence, internal verifiability, and reliance upon authoritative textual evidence, have questioned its epistemic legitimacy. From this perspective, the Science of Letters has often been classified among the *occult sciences* (*ʿulūm gharībah*) or reduced to a form of experiential knowledge lacking demonstrative probative force.

This profound divergence in evaluation indicates that the issue of the Science of Letters is not merely a marginal or historical dispute; rather, it reflects a fundamental question concerning the structure of knowledge in the Islamic intellectual tradition: What is the relationship between reason (*ʿaql*) and mystical unveiling (*kashf*)? To what extent does each contribute to the production and validation of religious knowledge? Within this broader inquiry, the Science of Letters emerges as a paradigmatic case for examining the boundaries of Islamic rationality and the epistemic possibilities of intuitive knowledge. It occupies a liminal space—between language and being, exoteric form and esoteric meaning, private experience and publicly binding proof.

Despite numerous references to the Science of Letters in mystical, philosophical, and exegetical texts, as well as scattered contemporary discussions on occult sciences

and symbolic hermeneutics, a comprehensive and systematic study that comparatively analyzes both affirmative and critical perspectives within the framework of the reason–intuition nexus—and that rigorously evaluates its epistemic status—remains lacking. Existing scholarship has either confined itself to internal, descriptive expositions of the discipline or adopted an exclusively critical stance, without sufficiently distinguishing between its various functional levels or clarifying the scope of its epistemic claims.

Accordingly, the principal problem of this study may be formulated as follows: What is the epistemological status and validity of the Science of Letters within the architecture of Islamic thought, and how may this status be articulated in light of the relationship between reason and intuition? More specifically, can the Science of Letters be regarded as a legitimate discipline within the Islamic epistemic system? If affirmed or rejected, upon what methodological and epistemological grounds should its scope and limits be determined?

In pursuit of this central inquiry, the present study addresses the following subsidiary questions:

1. What are the ontological, linguistic, and epistemological foundations underlying the affirmation of the Science of Letters in the Islamic mystical tradition, and how are these foundations articulated in the intellectual systems of Ibn ‘Arabī, Sayyid Ḥaydar Āmulī, and Imam Khomeini?
2. What are the principal theological and philosophical critiques directed against the Science of Letters, and upon which methodological and epistemic criteria are these critiques based?
3. How has the Science of Letters been assessed within contemporary Islamic discourse, and what relationship has it assumed with the concept of “valid knowledge”?
4. Is it possible to distinguish between the symbolic–spiritual function of the Science of Letters and its claim to produce demonstrative knowledge, and, on this basis, to redefine the limits of its epistemic validity?

Employing an analytical–comparative method and drawing upon mystical, theological, and philosophical sources, this study seeks, on the one hand, to extract and systematize the principal components of affirmation and denial concerning the Science of Letters, and, on the other, to facilitate a theoretical dialogue between reason and intuition in evaluating this discipline. The structure of the article reflects this objective: first, the theoretical foundations and research background are reviewed; second, affirmative interpretations are analyzed; third, theological, philosophical, and contemporary critiques are examined; and finally, through a comparative synthesis of these two trajectories, the epistemic position and scope of the Science of Letters within the horizon of Islamic thought are clarified.

Method

The study employs an **analytical-comparative method** with a critical approach, grounded in conceptual analysis and the systematic comparison of affirmative and dissenting perspectives. The data are collected through library-based research and evaluated epistemologically within the framework of the reason-intuition relationship.

Findings and Results

The findings of this study indicate that the epistemological dispute over the Science of Letters (*ʿIlm al-Ḥurūf*) is rooted not merely in disagreement over particular doctrines, but in fundamentally divergent conceptions of knowledge, language, and ontology within Islamic thought. The affirmative tradition—articulated most coherently in the works of Ibn Arabi, Sayyid Haydar Amuli, and Ruhollah Khomeini—is grounded in a metaphysical worldview in which letters are not arbitrary linguistic signs but ontological realities that correspond to levels of being and manifestations of Divine Names. Within this framework, the Science of Letters functions as a hermeneutical and contemplative discipline that discloses symbolic correspondences between the macrocosm, the microcosm, and the revealed word. Its epistemic validity, however, is internally conditioned: it presupposes spiritual discipline, ontological insight, and the integration of unveiling (*kashf*) with scriptural fidelity. The study demonstrates that, in its most rigorous formulations, the Science of Letters is not presented by its proponents as a substitute for demonstrative reasoning, but as a complementary mode of knowing operating within the horizon of metaphysical symbolism.

Conversely, the critical philosophical and theological perspectives reveal that objections to the Science of Letters arise primarily from concerns regarding methodological verifiability, universality, and the risk of epistemic subjectivism. From a demonstrative standpoint, knowledge must be communicable, conceptually precise, and grounded in rational or textual proof; hence, a discipline whose claims rely on symbolic correspondences and experiential unveiling is viewed as lacking binding probative force. The study finds, however, that much of the historical critique conflates distinct levels of the discipline—failing to distinguish between its symbolic-spiritual function and exaggerated claims of predictive or occult efficacy. By analytically separating these layers, the research concludes that the Science of Letters may be accorded a limited but coherent epistemic status: not as a demonstrative science in the strict philosophical sense, but as a symbolic-hermeneutical mode of insight whose legitimacy depends on clearly defined metaphysical presuppositions and disciplined interpretive constraints. Thus, the debate ultimately clarifies the broader architecture of Islamic epistemology,

revealing that the tension between reason and intuition is best understood not as mutual negation, but as a question of scope, hierarchy, and epistemic function.

References

1. Ibn 'Arabi, Muḥammad ibn 'Alī. (2006). *Al-Futūḥāt al-Makkiyya fī Ma'rifat al-Asrār al-Mālikiyya wa al-Mulkiyya*, Vols. 1–4. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
2. Amuli, Sayyid Ḥaydar. (1975). *Naṣr al-Naṣūṣ fī Sharḥ al-Fuṣūṣ*, edited by Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. Tehran: Hikmat.
3. Khomeini, Ruhollah. *Misbāḥ al-Hudāyah ilā al-Khilāfah wa al-Wilāyah*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 2000.
4. Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh. *Al-Shifā' (Logic)*. Qom: Maktabah Āyat Allāh al-'Uzmā al-Mar'ashī al-Najafī, 1983.
5. Mulla Ṣadrā, Ṣadr al-Dīn Shīrāzī. *Al-Shawāhid al-Rubūbiyya fī al-Manāhij al-Sulūkīyah*, edited by Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. Qom: Būstān Kitāb, 2003.
6. Corbin, H. (1998). *Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
7. Flaquer, J. (2023). "The Science of Letters and Alchemy in Ibn 'Arabi's Jesus." *Religions*, 14(7), Article 897.
8. Lory, P. (1998). "The Symbolism of Letters and Language in the Work of Ibn 'Arabi." *Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabi Society*, 23, 141–150.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research

Vol.15, No. 28
 Autumn 2025 & Winter 2026

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی
 سال پانزدهم، شماره ۲۸
 پاییز و زمستان ۱۴۰۴
 صفحات ۲۶۹-۲۹۷

واکاوی دیدگاه‌های تأییدگر و منکر ناظر به علم حروف در اندیشه اسلامی

محمد باقر نادم^۱

چکیده

علم حروف به‌عنوان یکی از شاخه‌های کهن علوم باطنی در سنت عرفان اسلامی، همواره میان دو رویکرد متعارض تأیید عرفانی و انکار عقلانی محل مناقشه بوده است. مسأله اصلی این پژوهش آن است که این دانش در منظومه معرفت اسلامی، به‌ویژه در نسبت میان عقل و شهود، چه جایگاهی دارد و بر چه مبانی نظری استوار است. بر این اساس، هدف مقاله واکاوی تحلیلی دیدگاه‌های تأییدگر و منکر علم حروف و تبیین حدود و ثغور اعتبار معرفتی آن است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی - تطبیقی و بر پایه مطالعه اسنادی، ضمن تبیین مبانی هستی‌شناختی و نمادشناختی علم حروف در اندیشه عرفایی چون ابن عربی، سید حیدر آملی و امام خمینی (ره)، سیر تاریخی و کارکردهای معنوی آن را پی می‌گیرد و در کنار آن، مهم‌ترین نقدهای فلسفی و کلامی معاصر را بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که علم حروف، هرچند از منظر روش‌شناختی با چالش‌هایی نظیر اتکا به شهود فردی و فقدان معیارهای

^۱ محمد باقر نادم، دکتری عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی ره، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)
 nadem.mbagher@gmail.com؛ ۰۹۱۲۷۴۸۲۷۹۱؛ آدرس: قم بلوار بسیج، خیابان شهید ابراهیمی، کوچه بهار ۳.

پلاک ۴۶، طبقه دوم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲

صریح آزمون‌پذیری روبه‌رو است، در عین حال در چارچوب عرفان اسلامی واجد ساختاری پیچیده و چندلایه است که در آن تجربه دینی، زبان رمزی و تأویل باطنی نقش محوری دارند. واژگان کلیدی: علم حروف؛ عرفان اسلامی؛ ابن عربی؛ امام خمینی (ره)؛ عقل و شهود.

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که بخش اصلی ادبیات موجود درباره علم حروف در متن سنت کلاسیک عرفانی و حکمی اسلامی شکل گرفته است. در آثار محیی‌الدین ابن عربی، به‌ویژه *الفتوحات المکیه*، علم حروف بخشی جدایی‌ناپذیر از دستگاه عرفانی اوست و حروف به‌مثابه کلیدهای اسرار الهی و واسطه‌ای میان عالم غیب و شهادت تفسیر می‌شوند (ابن عربی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص ۱۲۴). این رویکرد در آثار عارفانی چون عبدالکریم جیلی و نیز در سنت شیعی، به‌ویژه در *نص‌النصوص فی شرح فصوص‌الحکم* سید حیدر آملی، دنبال شده و حروف در پیوند با مراتب وجود و معرفت ولایی صورت‌بندی شده است (آملی، ۱۹۷۵، ص ۱۴۵-۱۶۰).

در مقابل، جریان‌های عقل‌گرا در کلام و فلسفه، رویکردی احتیاط‌آمیز یا نقادانه به علم حروف داشته‌اند. غزالی در *المنقذ من الضلال*، علم حروف و علوم خفیه مشابه را از حوزه‌هایی می‌داند که در معرض خلط، تحریف و سوءبرداشت‌اند و نسبت به آن‌ها هشدار می‌دهد (غزالی، ۱۹۸۶، ص ۸۷). ملاصدرا نیز در *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*، با وجود اذعان به لایه‌های باطنی الفاظ و زبان رمزی وحی، نسبت به اتکای صرف بر کشف‌های فردی و تأویلات ذوقی غیرقابل ارزیابی عقلی، تردیدهایی مطرح می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۲۰۰۳، ص ۲۸۰). در پژوهش‌های معاصر فارسی نیز آثاری از امام خمینی (ره)، آیت‌الله حسن‌زاده آملی، سید یحیی یثربی، محمدعلی موحد و علیرضا قائمی‌نیا به‌صورت ضمنی یا مستقیم به جایگاه حروف و زبان رمزی در عرفان اسلامی پرداخته‌اند، هرچند معمولاً در قالب بحث‌های عام‌تر درباره زبان دین، نماد و تجربه عرفانی است، نه با تمرکز مستقلی بر علم حروف.

در دهه‌های اخیر، چند کار دانشگاهی و پژوهشی به‌طور خاص‌تر به این حوزه نزدیک شده‌اند؛ از جمله کتاب *اسرار علم حروف در فتوحات مکیه* اثر حسین توفیقی که با تمرکز

بر متن ابن عربی، ساختار و کارکرد علم حروف را در فتوحات بازخوانی می‌کند (توفیقی، ۲۰۲۱)، همچنین در سطح پژوهش‌های دانشگاهی، می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد فرامرز طلایی با عنوان «نقش و جایگاه حروف و اعداد در عرفان اسلامی» اشاره کرد که در آن، کاربرد حروف و اعداد در تبیین و صورت‌بندی تجربه‌های عرفانی به صورت موردی و تحلیلی بررسی شده است (طلایی، ۲۰۱۶). افزون بر این، مقالاتی درباره نمادشناسی حروف در عرفان و هنر، مانند «جایگاه حروف نزد عرفا و تأثیر آن بر هنر خوشنویسی اسلامی» در فصلنامه *الهیات هنر*، به مطالعه نسبت تلقی عرفانی از حروف و تحولات خوشنویسی اسلامی پرداخته‌اند (محمدی‌پارسا و بلخاری، ۲۰۱۸، صص ۸۲-۵۳).

در حوزه ابن عربی پژوهی غربی، لوری با تحلیل منظومه فکری ابن عربی نشان می‌دهد که حروف نزد او صرف نشانه‌های زبانی نیستند، بلکه ریشه در مراتب وجود و «نفس رحمانی» دارند و در تفسیر باطنی قرآن نقشی محوری ایفا می‌کنند (Lory, 2008, pp141-150). فلاکر نیز با تمرکز بر پیوند علم حروف و کیمیا در خوانش ابن عربی از شخصیت عیسی (ع)، علم حروف را دانشی برای تبیین نحوه تحقق آفرینش به واسطه «کن» و کلمه الهی تفسیر می‌کند و بر خاستگاه کیهانی و معرفت‌شناختی آن تأکید می‌ورزد (Flaquer, 2023, Article 897). بَورینگ با تصحیح و تحلیل رساله منسوب به ابو عبدالرحمن سلمی درباره علم حروف نشان می‌دهد که طرح‌بندی رمزی حروف در قرون نخستین عرفان اسلامی، از آغاز در پیوند وثیق با تفسیر باطنی قرآن، تلقی خاص از اسماء الهی و نوعی کیهان‌شناسی رمزی صورت‌بندی شده است (Bowering, 2012, pp 339-397).

در مطالعات غربی متأخر، به‌ویژه در آثار Matthew Melvin-Koushki، علم حروف و لُتریسیم به‌مثابه بخشی از «علوم خفیه» در جهان اسلام، نه حاشیه‌ای و حاشیه‌نشین، بلکه به‌عنوان یکی از محورهای اصلی فلسفه، الهیات و حتی پروژه‌های امپراتوری در دوره تیموری و صفوی بازخوانی شده است. وی در مقالاتی چون: «World as (Arabic) Text» و «Mīr Dāmād and the Neopythagoreanization of Philosophy in Safavid Iran» و «Powers of One: The Mathematicalization of the Occult Sciences in the High Persianate Tradition» نشان می‌دهد که چگونه ریاضی‌سازی و حروفی‌سازی عالم، ستون فقرات بخشی از اندیشه فلسفی - عرفانی متأخر را تشکیل می‌دهد، و در آثاری

مانند «Lettrism, Astrology and Jazz Philosophy in Ibn 'Arabī's Allusions of Being with a Capital B: Ibn Turka on Ibn Arabī and the Quran in the World of Man» و «Arabī's Lettrist Cosmogony» به صورت مصداقی، دستگاه حروفی ابن عربی و ابن ترکه را تحلیل می‌کند. در سطح کلان‌تر، او با مشارکت در ویراست مجموعه‌هایی مانند *Islamicate Occult Sciences* و *Islamicate Occultism: New Perspectives in Theory and Practice* و نیز مقالاتی نظیر «Is (Islamic) Occult Science «An Islamic Scientific Revolution? Early Modern Occult Science?» *Science, Cosmic Philology and the Weird*، کوشیده است علوم خفیه، از جمله علم حروف، را به عنوان بخشی از تاریخ عقلانیت و علم در تمدن اسلامی بازتعریف کند. در مجموع، بیشتر پژوهش‌های پیشین یا توصیفی و متن‌محورد و کارکرد حروف را در چارچوب یک متفکر یا یک سنت خاص پی‌گیری می‌کنند، یا به صورت پراکنده به وجوه نمادشناختی، هنری و تاریخی علم حروف می‌پردازند. در این میان، خلأ مطالعه‌ای نظام‌مند که به طور هم‌زمان و تطبیقی، دیدگاه‌های تأییدگر و منکر علم حروف را در چارچوب نسبت عقل و شهود صورت‌بندی کرده و اعتبار معرفتی این دانش را در منظومه اندیشه اسلامی به صراحت ارزیابی کند، همچنان محسوس است. نوشتار حاضر در پی آن است که با تکیه بر متون عرفانی، کلامی و فلسفی از یک سو، و بهره‌گیری از دستاوردهای جدید در تاریخ‌فکری و مطالعات علوم خفیه از سوی دیگر، تصویری تیپ‌شناختی از موافقان و مخالفان علم حروف ارائه کرده و جایگاه معرفتی آن را فراتر از گزارش تاریخی، در افق بحثی معرفت‌شناختی ناظر به نسبت عقل و شهود بازسازی کند.

۱. مبانی و دیدگاه‌های تأییدگران علم حروف در سنت اسلامی

علم حروف در بخش مهمی از سنت عرفانی و حکمی اسلام، از سوی گروهی از عارفان، حکمای الهی و اهل باطن به رسمیت شناخته شده و در نگاه آنان به مثابه ابزاری برای کشف لایه‌های باطنی و رمزی حقیقت عالم تلقی شده است. این تلقی بر بنیان‌های معرفتی‌ای استوار است که شهود، مکاشفه، تأویل باطنی و نوعی رمزگشایی از زبان الهی را در کنار عقل و نقل، به عنوان مسیرهای فهم حقیقت معتبر می‌شمارد. در این فصل، نخست

بر اساس این مبانی، چارچوب نظری تأیید علم حروف در سه سطح هستی‌شناختی، زبان‌شناختی و معرفت‌شناختی صورت‌بندی می‌شود و سپس دیدگاه تأییدگران برجسته این حوزه، با تمرکز بر سه چهره محوری؛ ابن عربی، سید حیدر آملی و امام خمینی (ره)، به صورت مصداقی تحلیل خواهد شد.

۱-۱. چارچوب نظری تأیید علم حروف

تلقی تأییدگران علم حروف در سنت اسلامی بر مجموعه‌ای از مبانی هستی‌شناختی، زبان‌شناختی و معرفت‌شناختی استوار است. از حیث هستی‌شناختی، عالم آفرینش کتابی الهی تلقی می‌شود که مراتب وجود در آن به صورت کلمات و حروف تجلی یافته‌اند؛ مخلوقات، اجزای خطاب الهی و ظهورات کلام ازلی خداوند در صحنه هستی دانسته می‌شوند. در این افق، حروف صرفاً عناصر صوری زبان نیستند، بلکه واحدهای بنیادی ظهور اسماء و صفات الهی و نشانه‌های تعینات مختلف حقیقت واحد به‌شمار می‌آیند. در خوانش عرفانی ابن عربی و پیروان مدرسه او، همین پیوند میان حروف، اسماء و مراتب وجود، اساس شکل‌گیری دستگامی حروفی برای تبیین کیهان و انسان است (Ibn 'Arabī, 2006; Lory, 1998; Flaquer, 2023).

از منظر زبان‌شناختی و نمادشناختی، زبان جایگاهی واسط میان غیب و شهادت پیدا می‌کند. تأییدگران علم حروف بر این نکته تأکید دارند که الفاظ قرآن و ادعیه، علاوه بر سطح نحوی و معنایی متعارف، لایه‌ای رمزی و باطنی دارند که در سطح حروف و ترکیب‌های حروفی ظهور می‌کند. حروف، در این دستگام، نشانه‌هایی کیهانی‌اند که میان عالم لفظ و عالم معنا پل می‌زنند و امکان می‌دهند تا رابطه اسمای الهی، مراتب عوالم و مراتب وجود انسان در قالب زبانی خاص صورت‌بندی شود؛ امری که در پژوهش‌های معاصر درباره نمادپردازی حروف در عرفان و هنر اسلامی نیز پی‌گیری شده است (Lory, 1998; Flaquer, 2023؛ محمدی‌پارسا و بلخاری، ۲۰۱۸، ص ۷۹-۵۸).

در سطح معرفت‌شناختی نیز، تأیید علم حروف بر پذیرش نوعی تکثر در منابع معرفت استوار است. در کنار عقل و برهان، کشف و شهود عرفانی و معرفت ولایی نیز به‌عنوان منبعی معتبر تلقی می‌شود و فهم رموز حروف به مقام انسان کامل و تهذیب نفس گره

می‌خورد. در آثار عرفانی امام خمینی (ره)، به‌ویژه شرح دعای سحر و مصباح الهدایه الی الخلاقه و الولایه، تعبیراتی دیده می‌شود که در آن‌ها اسما و حروف، مظاهر مراتب غیب و شهادت و مجاری تجلی حقیقت واحد دانسته شده‌اند و ادراک باطن آن‌ها به سیر سلوکی و اتصال به ولایت تامه واگذار می‌شود (خمینی، ۱۹۸۹؛ همو، ۲۰۰۶). بر این اساس، علم حروف در نگاه تأییدگران نه بدیل معرفت برهانی و نقلی، بلکه لایه‌ای خاص از معرفت باطنی است که در چارچوب سلوک عرفانی و نسبت با ولایت معنا می‌یابد. در بخش‌های بعد، این مبانی در دستگاه‌های عرفانی ابن‌عربی، سید حیدر آملی و امام خمینی (ره) به‌صورت مصداقی پی‌گیری و تحلیل خواهد شد.

۱-۲. مبانی عرفانی علم حروف نزد محیی‌الدین ابن‌عربی

محمی‌الدین ابن‌عربی، چهره‌ای تأثیرگذار در عرفان نظری جهان اسلام، در آثار برجسته‌ای همچون الفتوحات المکیه و فصوص الحکم جایگاهی ویژه و ژرف برای علم حروف قائل شده است. او حروف را نه صرفاً نشانه‌هایی زبانی، بلکه مظاهر اسماء الهی و تجلیات اولیه حقیقت وجود می‌داند. ابن‌عربی با استناد به نظام هستی‌شناسی خود، بر این باور است که همان‌گونه که عالم بر مبنای اسمای الهی آفریده شده، الفاظ نیز حامل اسرار این اسما هستند؛ بنابراین، حروف در نظر او از مرتبه‌ای متعالی برخوردارند و هر یک، تجلی بخشی از حقایق الهی در عالم به شمار می‌روند (ابن‌عربی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص ۲۱۱-۲۲۴). ابن‌عربی معتقد است که درک صحیح و عمیق حروف تنها از طریق کشف و شهود ممکن است و عقل به تنهایی قادر به دستیابی به این معانی رمزآلود نیست. او تأکید می‌کند که هر حرف، واجد روحی معنوی است و همان‌گونه که بدن بدون روح مرده است، سخن نیز بدون حیات حروف بی‌اثر خواهد بود. این نگاه، سبب می‌شود که تفسیر رمزی حروف در آثار ابن‌عربی به کلیدی برای فهم معنای عمیق آیات و اسمای الهی تبدیل شود. به لحاظ علمی و استدلالی، ابن‌عربی با تکیه بر مبانی عرفانی خود، نظامی منسجم از ارتباط حروف با عالم معنا و وجود ارائه می‌دهد که در آن، هر حرف به مثابه پلی میان عالم غیب و شهادت عمل می‌کند. او با اشاره به آیات و روایات، بر این نکته تأکید دارد که حروف اول سوره‌های قرآنی نیز دلالت بر اسرار الهی دارند و فهم آن‌ها مستلزم شهود باطنی است.

ابن عربی در تأیید این ادعا، به تجربه عرفانی خود و دیگر عرفای پیشین استناد می‌کند و معتقد است که تنها از این طریق می‌توان به لایه‌های عمیق معنایی و وجودی حروف دست یافت.

به این ترتیب، ابن عربی با تکیه بر مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی عرفانی، علم حروف را در خدمت فهم اسرار الهی و کشف حقایق معنوی قرار می‌دهد و از این منظر، جایگاه علم حروف را در منظومه معرفت اسلامی ارتقا می‌بخشد. این نگاه، علاوه بر آنکه ریشه در سنت عرفانی اسلام دارد، از سوی بسیاری از شارحان و پیروان ابن عربی نیز مورد تأیید و بازخوانی قرار گرفته است.

۱-۳. تقریر شیعی علم حروف در سنت سید حیدر آملی

سید حیدر آملی به عنوان یکی از برجسته‌ترین عرفای شیعه قرن هشتم هجری، در آثار مهم خود مانند *نص‌النصوص*، علم حروف را نه تنها دانشی زبانی یا صرفاً روشی تکنیکی، بلکه بخشی از دانش‌های الهی و معرفت باطنی می‌داند که پیوندی عمیق با تأویل باطنی قرآن و معرفت ولایی دارد. این رویکرد، بر خلاف نگاه سطحی به حروف‌نگاری که آن را محدود به کارکردهای صوری و ظاهری می‌داند، علم حروف را در چارچوب هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی عرفانی قرار می‌دهد. سید حیدر آملی برای این دانش انسجام مفهومی و ساختار نظام‌مند قائل است و آن را به مثابه زبانی باطنی برای درک حقایق الهی معرفی می‌کند (آملی، ۱۹۷۵، ص ۱۴۷-۱۶۰).

به لحاظ استدلالی و علمی، آملی بر این باور است که حروف تنها ابزار انتقال معنا نیستند، بلکه نماد و نشانه‌ای از مراتب وجود و سیر تحول عالم به شمار می‌روند. برای مثال، او «الف» را نماد وحدت و ذات الهی می‌داند که از آن، سایر حروف و کثرات عالم ظهور می‌یابند. «باء» را نیز نشانه خلقت و تجلی وجود در عالم ماده معرفی می‌کند. ترکیب و توالی حروف در این نگاه، تجلی سیر از وحدت به کثرت و بالعکس است و این فرایند، بازتابی از ساختار هستی و حرکت تکاملی موجودات به سوی مبدأ خویش است.

آملی در تبیین جایگاه علم حروف، بر این نکته تأکید می‌کند که این دانش، زبانی است که انبیا، اولیا و عارفان از آن برای کشف رازهای قرآن، کلمات اهل بیت (ع) و ساختار عالم

بهره می‌برند. او با استناد به روایات و متون عرفانی، علم حروف را مفتاحی برای فهم تأویل باطنی قرآن و دستیابی به معرفت ولایی می‌داند. این نگاه، ریشه در سنت تفسیری و عرفانی شیعه دارد و در آثار بزرگان عرفانی همچون ابن عربی نیز مشهود است، اما آملی با استناد و تأکید بر ادله علمی و مستند زیر، رویکردی خاص و شیعی به این دانش ارائه می‌دهد.

۱. انسجام هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی: با ارائه نظامی منسجم از علم حروف، نشان می‌دهد که این دانش بر اصولی استوار است که همسو با ساختار عالم و سیر تکاملی وجود است. او با تحلیل معنایی حروف و ارتباط آن‌ها با مراتب وجود، بر عمق و انسجام مفهومی علم حروف تأکید می‌ورزد.

۲. پیوند با تأویل باطنی قرآن: آملی علم حروف را ابزاری برای تأویل باطنی قرآن می‌داند و با استناد به روایات اهل بیت (ع)، نشان می‌دهد که فهم عمیق قرآن مستلزم درک لایه‌های باطنی و رمزی آن است که از طریق علم حروف امکان‌پذیر می‌شود.

۳. معرفت ولایی و زبان باطنی: او علم حروف را زبانی ویژه برای عارفان و اولیا می‌داند که از طریق آن، به کشف رازهای الهی و معارف غیبی نایل می‌شوند. او همچنین با تحلیل نمادین حروف و ارتباط آن‌ها با مراتب وجود، نشان می‌دهد که علم حروف نه تنها دانشی زبانی، بلکه دانشی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی است که ساختار عالم را بازتاب می‌دهد. این نگاه، بر اهمیت شهود و کشف در کنار عقل و نقل تأکید دارد. در نتیجه، دیدگاه سید حیدر آملی درباره علم حروف، از یک سو ریشه در سنت عرفانی اسلام دارد و از سوی دیگر، با تأکید بر پیوند این دانش با قرآن و معرفت اهل بیت (ع)، رویکردی ویژه و شیعی به آن ارائه می‌دهد. در نگاه آملی، علم حروف به‌عنوان دانشی الهی، نسبتاً نظام‌مند و کارآمد در فهم عمیق قرآن و ساختار عالم معرفی می‌شود.

۴-۱. علم حروف در عرفان متأخر شیعی: امام خمینی (ره)

در منظومه فکری و عرفانی امام خمینی، زبان و حروف از جایگاهی ویژه برخوردارند و ایشان در آثار عرفانی خود، همچون شرح دعای سحر، مصباح الهدایه و آداب الصلاة نگاهی چندلایه و عمیق به زبان و حروف دارند. گرچه ایشان کمتر به صورت صریح از واژه «علم

الحروف» نام می‌برد، اما در بطن تحلیل‌های ایشان درباره الفاظ، اسما، حروف مقطعه قرآن و مراتب تجلی، نگاه رمزی و باطنی کاملاً مشهود است (خمینی، ۱۹۸۹، ص ۱۰۲-۱۰۷). در شرح دعای سحر، ایشان حروف و الفاظ را نه صرفاً ابزارهای ارتباطی، بلکه جلوه‌هایی از نورهای غیبی می‌داند که هر یک حامل بخشی از مراتب وجود و اسرار الهی هستند. بر این اساس، درک معنای باطنی و رمزی حروف، نیازمند سیر و سلوک معنوی و دستیابی به طهارت درونی است. کسانی که به این مرتبه از تهذیب نفس نرسیده‌اند، تنها قادر به دریافت ظاهر الفاظ خواهند بود و از لایه‌های عمیق و معنوی آن محروم می‌مانند (همان، ص ۱۰۸).

در *مصباح الهدایه*، امام خمینی (ره) به تحلیل حروف مقطعه قرآن می‌پردازد و بر این باور است که این حروف، هر یک نشانه و رمزی از مراتب غیبی و تجلیات اسمای الهی محسوب می‌شوند. وی تأکید می‌کند که اسرار این حروف تنها بر عارفان و اولیای الهی آشکار می‌گردد و فهم آن‌ها مستلزم داشتن چشم دل و شهود باطنی است. این نگاه، علم حروف را از سطح دانشی زبانی فراتر برده و آن را به دانشی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی تبدیل می‌کند که پیوندی ناگسستنی با مراتب غیبی وجود دارد. (خمینی، ۲۰۰۰، ص ۴۵-۴۶).

در *آداب الصلاة*، امام خمینی توجه ویژه‌ای به نقش حروف و ذکر در سیر و سلوک معنوی دارد. ایشان معتقد است که تلفظ و توجه به حروف، تنها به عنوان الفاظی معمولی نیست، بلکه هر حرفی می‌تواند دریچه‌ای به سوی عالم معنا و تجلیات الهی باشد. از این رو، نماز و ذکر را فرصتی برای ارتباط با مراتب بالاتر وجود و دریافت نورهای غیبی می‌داند. این رویکرد، نشان می‌دهد که امام خمینی علم حروف را نه تنها در حوزه زبان، بلکه در بستر عرفان عملی و سلوک معنوی نیز جایگاهی ویژه می‌بخشد (خمینی، ۲۰۰۳، ص ۸۷-۸۹). جمع‌بندی این سه اثر نشان می‌دهد که امام خمینی، علم حروف را دانشی الهی و مرتبط با مراتب غیبی وجود می‌داند که درک آن مستلزم تهذیب نفس و شهود عرفانی است. ایشان با نگاهی میان‌بر به ظاهر و باطن الفاظ، زبان را ابزاری برای تجلی حقایق الهی معرفی می‌کند و بر این باور است که حروف، نه تنها نشانه‌هایی زبانی، بلکه مظاهر اسماء الهی و تجلیات اولیه حقیقت وجود هستند. بر این اساس، می‌توان گفت در منظومه عرفانی امام

خمینی (ره)، علم حروف جایگاهی متمایز در فهم عمیق قرآن و دستیابی به معرفت الهی پیدا می‌کند.

۱-۵. جمع‌بندی مؤلفه‌های مشترک تأییدگران

برآیند بررسی دیدگاه‌های موافق در این فصل نشان می‌دهد که تأییدگران علم حروف، با همه تنوع سنت‌ها و چهره‌ها، بر مجموعه‌ای از مؤلفه‌های مشترک تکیه دارند. نخست، تلقی «جهان به‌مثابه متن» و «زبان رمزی و قدسی عالم» است؛ جایی که حروف نه صرفاً واحدهای صوتی یا نگارشی، بلکه اجزای هستی و حامل معانی ماورایی و هستی‌شناختی تلقی می‌شوند. دوم، تقدم شهود، مکاشفه و سلوک باطنی بر روش‌های صرفاً قیاسی و تحلیلی؛ بدین معنا که ادراک رموز حروف در افق عرفانی، مشروط به تهذیب باطن و مجاهدت نفسانی است و نه نتیجه محاسبه عقل انتزاعی. سوم، پیوند وثیق حروف با اسمای الهی و مراتب وجود، به‌گونه‌ای که هر حرف نمودی از مرتبه‌ای از عالم و وجهی از صفات ربوبی دانسته می‌شود و علم حروف در خدمت فهم باطن قرآن، اسماء، ادعیه و ساختار عالم قرار می‌گیرد.

بر این اساس، می‌توان تأییدگران علم حروف را به سه طیف اصلی تقسیم کرد: (۱) صوفیان سنی کلاسیک و میانه، مانند سلمی، ابن عربی و عبدالکریم جیلی، که در چارچوب عرفان وحدت‌وجودی، عالم را کتاب الهی و حروف را مفاتیح اسرار غیب می‌فهمند و علم حروف را بخشی از دستگاه عرفانی خود می‌سازند؛ (۲) عرفا و حکمای شیعی، به‌ویژه سید حیدر آملی و در دوره متأخر امام خمینی (ره) و سید مصطفی خمینی، که همان مبانی را در پیوند با ولایت، امامت و حکمت متعالیه بازخوانی کرده و علم حروف را در افق شیعی و ولایی بازتفسیر می‌کنند؛ (۳) برخی پژوهشگران معاصر تاریخ اندیشه و علوم خفیه که، هرچند لزوماً از درون سنت ایمانی سخن نمی‌گویند. اما علم حروف را بخشی جدی از عقلانیت و تاریخ علم در تمدن اسلامی تحلیل می‌کنند، نه صرفاً صورت خرافه یا حاشیه‌ای بر معرفت رسمی.

میان این سه طیف، اشتراکاتی چون تلقی جهان به‌مثابه متن، فهم حروف به‌عنوان واحدهای معنابخش هستی، ربط وثیق حروف و اسمای الهی و نقش سلوک عرفانی در فهم

رموز حروف دیده می‌شود؛ در عین حال، در نحوه صورت‌بندی ولایت، جایگاه شریعت، نسبت با فلسفه و نوع زبان و ادبیات تفاوت‌های معناداری وجود دارد. این جمع‌بندی، ضمن ترسیم کلیت افق تأییدگران، زمینه را برای فصل بعد فراهم می‌کند؛ جایی که مبانی و مدعیات یادشده در پرتو معیارهای عقلانی و روش‌شناختی کلامی و فلسفی نقد و ارزیابی خواهد شد.

۲. دیدگاه‌های انتقادی و نقدهای عقل‌گرایانه بر علم حروف

در برابر نگاه عرفانی و شهودی به علم حروف، جریان‌های فکری‌ای نیز در سنت اسلامی شکل گرفته‌اند که این علم را فاقد اعتبار معرفتی دانسته‌اند. منتقدان علم حروف، که اغلب از میان متکلمان، فلاسفه و اصول‌گرایان دینی برمی‌خیزند، آن را دانشی غیرمنهجی، غیرقابل آزمون و مستعد انحراف تلقی می‌کنند. در این فصل، این نقدها بر اساس بنیان‌های عقلانی و کلامی تحلیل می‌شوند.

۱-۲. انتقادات کلامی

در بررسی تاریخی و معرفتی جایگاه علم حروف در جهان اسلام، یکی از مهم‌ترین جنبه‌های انتقادی از سوی متکلمان اهل سنت، به‌ویژه متکلمان اشعری و معتزلی، شکل گرفته است. این گروه، با اتکا به اصل اصالت نص و اهمیت ظاهر شریعت، هرگونه تأویل مفرط یا تفسیر رمزی از حروف را خارج از دایره مقصود شارع دانسته و ورود به این حوزه را زمینه‌ساز انحراف و بدعت معرفی کرده‌اند. به عنوان نمونه، غزالی در اثر معروف خود *المنقذ من الضلال* به‌صراحت از کسانی که به علوم غریبه مانند جفر و حروف‌نگاری روی می‌آورند، انتقاد می‌کند و این علوم را فاقد اعتبار علمی و دینی می‌داند و حتی آن را نوعی سرگرمی باطل یا گمراهی قلمداد می‌کند (غزالی، ۱۹۸۶، ص ۸۷). این نگرش در میان دیگر متکلمان برجسته نیز مشهود است؛ برای مثال، امام الحرمین جوینی در *الغیاثی* و فخر رازی در *المحصول* بر لزوم پایبندی به اصول شناخته‌شده فقه و کلام تأکید کرده و تفسیرهای خارج از این چارچوب را غیرقابل اعتماد می‌دانند (جوینی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۵۰؛ رازی، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۴۳۵).

متکلمان اهل سنت، بر پایه مبانی روش‌شناختی کلام و اصول فقه، علم حروف را فاقد پشتوانه معتبر نقلی و عقلی می‌دانند؛ زیرا روش آن نه بر ادله شناخته‌شده شرعی چون قرآن، سنت، اجماع و عقل استوار است و نه با ضوابط پذیرفته‌شده تفسیر - مانند سیاق، لغت، شأن نزول و روایات مفسر - هم‌خوانی دارد و بیشتر بر محاسبات ابجدی، روابط عددی و تأویل‌های رمزی تکیه می‌کند. از نگاه آنان، نتایج این علم عمدتاً مبتنی بر کشف و ذوق فردی است و به دلیل نبود تعریف‌های روشن و معیارهای ارزیابی میان‌ذهنی، در کنار دانش‌های برهانی و نقلی متعارف قابل استقرار نیست. پیوند آن با طالع‌بینی، طلسم‌نویسی و برخی کارکردهای علوم غریبه نیز ظن خلط آن با حوزه‌هایی را تقویت می‌کند که در سنت فقهی و کلامی سنتی ذیل «بدع» یا «علوم غیرموثوق» طبقه‌بندی شده‌اند. بر همین اساس، بخش مهمی از آثار رجالی و طبقات‌نگارانه اهل سنت، علم حروف را منبع قابل اعتماد برای معرفت دینی عمومی نمی‌شمارند، هرچند این داوری لزوماً نافی امکان بررسی آن در سطح تجربه‌ها و زبان رمزی عرفانی نیست. ذهبی در *سیر اعلام النبلاء* و ابن خلکان در *وفیات الاعیان* به ندرت از عالمانی نام می‌برند که به علم حروف پرداخته‌اند و معمولاً این افراد را در زمره اهل بدعت یا علوم غریبه معرفی می‌کنند (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۱۵، ص ۲۳۰؛ ابن خلکان، ۱۹۹۴، ج ۴، ص ۲۵۷). حتی ابن تیمیه نیز در *مجموع الفتاوی* به شدت با علم حروف مخالفت کرده و آن را از مصادیق بدعت و انحراف معرفی می‌کند (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۱۱، ص ۳۴۵-۳۴۸).

با این حال، نقدهای جدی به این رویکرد نیز وارد شده است. از جمله اینکه، محدود کردن فهم دین به ظاهر نص و نادیده گرفتن ابعاد باطنی و رمزی آن، می‌تواند به انحصارگرایی معرفتی و کاهش تنوع فکری بیانجامد. عرفا و برخی از فیلسوفان اسلامی، همچون ابن عربی و سید حیدر آملی، بر این باورند که دین اسلام علاوه بر ظاهر، دارای باطنی عمیق است که تنها از طریق شهود و تأویل قابل درک است. ابن عربی در *الفتوحات المکیه* و سید حیدر آملی در *نص النصوص* بر اهمیت لایه‌های باطنی و رمزی دین تأکید می‌کند و علم حروف را دانشی الهی و مرتبط با مراتب باطنی وجود می‌دانند (ابن عربی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص ۲۱۱-۲۲۴؛ آملی، ۱۹۷۵، ص ۱۴۷-۱۶۰). همچنین، امام خمینی در *شرح دعای*

سحر و مصباح‌الهدایه بر این نکته تأکید دارد که درک برخی از حقایق دینی، تنها از طریق تهذیب نفس و شهود ممکن است (خمینی، ۱۹۸۹، ص ۱۰۸؛ همو، ۲۰۰۰، ص ۴۵-۴۶). نقد دیگر، نادیده گرفتن تجربه عرفانی و شهود به عنوان یکی از منابع معرفت دینی است. در حالی که متکلمان با تکیه بر عقل و نقل، تجربه عرفانی را فاقد اعتبار علمی می‌دانند، عرفا معتقدند که شهود و کشف، یکی از منابع مهم معرفت دینی است و نمی‌توان آن را به کلی رد کرد. این امر سبب شده تا علم حروف در میان عرفا و برخی از فلاسفه اسلامی، جایگاه ویژه‌ای بیابد و به عنوان دانشی الهی و مرتبط با مراتب باطنی وجود مورد توجه قرار گیرد.

در نهایت، به‌زعم برخی اندیشمندان، از جمله سید حسین نصر در علم و تمدن در اسلام، چنین انحصارگرایی معرفتی می‌تواند مانع رشد و توسعه برخی حوزه‌های علمی در جهان اسلام شود و به کاهش تنوع فکری و محدود شدن ظرفیت اجتهاد و نوآوری در فهم دین بینجامد (نصر، ۲۰۰۵، ص ۲۰۱-۲۰۴). بنابراین، اگرچه نگرش انتقادی متکلمان اهل سنت به علم حروف، از انحرافات احتمالی جلوگیری می‌کند. اما با محدود کردن فهم دین به ظاهر نص و نادیده گرفتن ابعاد باطنی و رمزی آن، زمینه‌ساز انحصارگرایی معرفتی و کاهش تنوع فکری می‌شود. از سوی دیگر، عرفا و برخی از فیلسوفان، با تأکید بر شهود و تأویل، علم حروف را دانشی الهی و مرتبط با مراتب باطنی وجود می‌دانند و معتقدند که فهم عمیق دین، مستلزم توجه به لایه‌های باطنی و رمزی آن است.

۲-۲. نقدهای فلسفی

در بررسی جایگاه علم حروف از منظر فلسفه اسلامی، یکی از محورهای مهم نقد، متوجه نحوه روش‌شناسی و ادعاهای معرفتی این دانش است. فلاسفه اسلامی، به ویژه آنان که متأثر از مکتب مشایی (ارسطویی) و نوصدرایی هستند، نگاهی نقادانه به علم حروف دارند. از دیدگاه این گروه، علم حروف به عنوان یک نظام معرفتی، از ضعف روش‌شناختی رنج می‌برد؛ چرا که مفاهیم و گزاره‌های آن غالباً فاقد تعریف‌پذیری دقیق و شفاف هستند. استدلال‌هایش بیشتر بر پایه شهودهای فردی و تأویل‌های شخصی، و نه بر مبنای قیاس‌های منطقی و اصول عقلی، استوار شده‌اند. ملاصدرا در کتاب *شواهد الربوبیه*، با وجود

آنکه به مراتب وجود و نقش رمزی و باطنی زبان اذعان دارد، اما از پذیرش اعتبار کامل علم حروف به مثابه روشی مستقل برای تولید معرفت امتناع می‌ورزد و آن را در چارچوب روش‌شناسی فلسفی قرار نمی‌دهد (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۲۵۵؛ همچنین رجوع کنید به: طباطبایی، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۲۴۸).

فلاسفه اسلامی همچنین بر این نکته تأکید دارند که در علوم حقیقی، باید امکان بازتولید، ارزیابی و سنجش عقلانی گزاره‌ها وجود داشته باشد؛ در حالی که علم حروف از این حیث، به شدت فردمحور، غیراستاندارد و مبتنی بر تجربه‌های شهودی است. از نگاه ناقدان، دستاوردهای این علم به‌سختی قابل آزمون و تکرار است و لذا به‌سختی می‌توان آن را به‌عنوان معرفتی مستند در محافل علمی پذیرفت (طباطبایی، همان، ص ۲۵۰؛ ر.ک به: مصباح یزدی، ۲۰۱۰، ج ۲، ص ۱۸۹).

با این حال، باید توجه داشت که نقد فلاسفه به علم حروف، ناظر به محدودیت‌های روش‌شناختی این دانش است و نه نفی کامل نقش رمزی و باطنی زبان در اندیشه اسلامی. بسیاری از فیلسوفان و عرفای اسلامی، همچون ابن سینا و صدرالمتألهین، خود به مراتب وجود و نقش رمزی زبان اشاره کرده‌اند، اما این اشارات را در چارچوب نظام فلسفی و معرفتی خود قرار داده و از ورود به تأویل‌های بی‌ضابطه اجتناب کرده‌اند (ابن سینا، ۱۹۸۳، ص ۲۳-۲۵؛ ملاصدرا، همان، ص ۲۵۶).

در برابر رویکردهای صرفاً عقل‌گرا، گروهی از عرفا و برخی فیلسوفان متأخر بر آن‌اند که شهود و کشف، یکی از منابع معتبر معرفت در سنت اسلامی است و نمی‌توان آن را به‌طور کامل نادیده گرفت. از منظر اینان، علم حروف هرچند از حیث روش‌شناسی با ابهام‌هایی مانند عدم صراحت در مبانی و اتکا بر تجربه‌های شخصی مواجه است. اما می‌تواند در چارچوب عرفان اسلامی به مثابه ابزاری برای فهم مراتب باطنی و رمزی وجود و نیز تفسیر معنوی زبان و قرآن مورد بهره‌برداری قرار گیرد. با این حال، چنین نگاهی همواره در معرض نقد فلاسفه و متکلمانی بوده است که بر لزوم شفافیت مفهومی، تعریف‌پذیری اصطلاحات و امکان سنجش عقلانی مدعیات معرفتی تأکید دارند.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که نقد فلاسفه اسلامی نسبت به علم حروف عمدتاً بر ضعف روش‌شناختی، تعریف‌ناپذیری نسبی مفاهیم، فردمحوری و آزمون‌ناپذیری نتایج این دانش

استوار است. این نقدها در جای خود قابل اعتنا و دارای ارزش روشمند هستند، اما نباید به معنای نفی کامل نقش رمزی و باطنی زبان در اندیشه اسلامی تلقی شوند. مناسب‌تر آن است که این انتقادات به منزله سازوکاری برای ارتقای دقت روشی، افزایش شفافیت مفهومی و تحدید دامنه ادعاها در مطالعات مرتبط با علم حروف به کار گرفته شوند، تا امکان گفت‌وگو میان رویکرد عرفانی و معیارهای عقلانی فراهم گردد.

۳-۲. رویکردهای معاصر

در بررسی مواجهه پژوهشگران معاصر اسلامی با علم حروف، می‌توان گفت که رویکرد غالب در میان ایشان، یا سکوت و عدم ورود به این عرصه است، یا نقد و حتی نفی آن به عنوان دانشی مستقل و معتبر. چهره‌های برجسته‌ای چون آیت‌الله معرفت، سید کاظم حائری و علامه طباطبایی، در آثار تفسیری و فلسفی خود، به موضوع حروف مقطعه قرآن پرداخته‌اند. اما برخلاف عرفا و برخی فلاسفه پیشین، از پذیرش علم حروف به عنوان نظامی معرفتی مستقل اجتناب کرده‌اند. برای مثال، علامه طباطبایی در *تفسیر المیزان*، با بررسی حروف مقطعه، سعی در ارائه تبیینی عقلی و نقلی دارد، اما هرگز آن را به عنوان بنیان‌گذار یک نظام رمزی یا دانشی مستقل معرفی نمی‌کند (طباطبایی، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۲۴۵). آیت‌الله معرفت نیز در تفسیر خود، به تفسیر ظاهری و تاریخی این حروف بسنده کرده و از هرگونه تأویل رمزی یا نظام‌مند خودداری می‌ورزد (معرفت، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۳۴۰-۳۴۵). در سوی دیگر، برخی از پژوهشگران معاصر، همچون سید یحیی یثربی و محمد مجتهد شبستری، علم حروف را به کل خارج از دایره علوم معتبر دانسته و آن را نوعی «میراث شبه‌علمی» ارزیابی می‌کنند. به باور این گروه، علم حروف بیش از آنکه به کشف حقیقت منجر شود، محصول فضای اسطوره‌ای و فرهنگی تاریخ اسلام است. یثربی در کتاب‌های خود بر این نکته تأکید دارد که تنها راه اعتباربخشی به یک معرفت، عبور از معیارهای عقلانیت، روش‌مندی و امکان‌سنجش و بازتولید است؛ معیارهایی که علم حروف فاقد آن است (یثربی، ۲۰۱۰، ص ۲۳۰-۲۳۵؛ شبستری، ۲۰۰۵، ص ۸۵-۹۰).

شماری از فیلسوفان و متکلمان نیز با نگاهی انتقادی، به چالش‌های روش‌شناختی علم حروف اشاره می‌کنند. آن‌ها بر این باورند که علم حروف با فقدان تعریف‌های روشن و

ضابطه‌مند از مفاهیم اصلی، اتکای گسترده بر شهودهای فردی و نبود امکان آزمون‌پذیری و تکرار نتایج، از معیارهای پذیرفته‌شده یک دانش معتبر فاصله دارد. این نگرش را می‌توان در چارچوب نقدهای عام‌تری که بر انواع معرفت‌های ذوقی و غیر برهانی وارد شده است، بازخوانی کرد؛ چنان‌که در برخی تقریرهای معاصر فلسفه اسلامی، معرفت‌های مبتنی بر کشف فردی، حداکثر در سطح حجیت شخصی معتبر دانسته می‌شوند و نه به‌عنوان مبنای استدلال عمومی و نظام‌مند (مصباح یزدی، ۲۰۱۰، ج ۲، ص ۱۸۷).

در برابر این رویکرد، گروهی از عرفا و نویسندگان باطنی‌گرا همچنان بر نوعی حیثیت معرفتی برای علم حروف تأکید دارند و آن را، به‌ویژه در پیوند با قرآن، ابزاری برای فهم مراتب باطنی و رمزی وحی می‌دانند. در درس‌گفتارهای تفسیری سید مصطفی خمینی، علم الحروف والأعداد به‌صراحت در شمار «العلوم الشریفه» و واجد مبادی علمی و محاسبات دقیق معرفی شده است؛ این تلقی نشان می‌دهد که از منظر او می‌توان از علم حروف به‌عنوان دانشی مستقل در ذیل علوم غریبه سخن گفت (الخمینی، ۲۰۰۸). با این حال، چنین دیدگاه‌هایی در فضای دانشگاهی معاصر بیشتر در حاشیه مطالعات عرفانی و باطنی باقی مانده و به ندرت در چارچوب علوم رسمی رایج به رسمیت شناخته شده‌اند.

هم‌زمان، برخی مطالعات تاریخ‌اندیشه، رویکرد دیگری اتخاذ کرده‌اند. در آثاری مانند *بادهای افسون*، علوم غریبه - از جمله علم حروف - بیش از آن‌که به‌مثابه دانشی روشمند در نظام معرفتی امروز تلقی شوند، به‌صورت بخشی از «ناخودآگاه تاریخی» و میراث فرهنگی ایرانی توصیف می‌شوند؛ میراثی که بیشتر موضوع بررسی تاریخی، انسان‌شناختی و دیرینه‌شناسانه است تا مبنای استنباط معرفتی در الهیات و فقه معاصر (براتی، ۲۰۱۷، ص ۱۱۳). برآیند این رویکردها آن است که در میان پژوهشگران معاصر، گرایش غالب نسبت به علم حروف، رویکردی انتقادی یا سکوت‌آمیز است و تنها اقلیتی از عرفا و پژوهشگران باطنی‌گرا، همچنان آن را در حد یک دانش مستقل واجد کارکرد معرفتی جدی تلقی می‌کنند.

۲-۴. جمع‌بندی دیدگاه‌های منتقد

دیدگاه‌های انتقادی بر علم حروف را می‌توان از سه خاستگاه اساسی بازشناسی کرد: نخست، در علم کلام، تأکید بر اصالت نص و پرهیز از تأویل‌های ذوقی و شخصی، هر گونه گسترش معناشناسی حروف فراتر از ظاهر شریعت را مشکوک و حتی مخاطره‌آمیز می‌سازد؛ دوم، در فلسفه، معیارهایی چون استدلال عقلانی، آزمون‌پذیری درونی و تعریف‌پذیری مفاهیم، مجالی برای پذیرش دستگامی که بر شهود فردی و زبان رمزی تکیه دارد باقی نمی‌گذارد؛ سوم، در گفتمان معرفتی معاصر، رجحان روش علمی مدرن و حساسیت نسبت به خرافه‌گرایی، سبب شده است که در نگاه بسیاری از نویسندگان معاصر، علم حروف در کنار علوم غریبه و گاه در زمره «شبه‌علم‌ها» قرار گیرد و در نتیجه، از دایره معرفت‌های دارای اعتبار عمومی خارج شود.

با این حال، صرف بازگویی این سه خاستگاه، تمام حقیقت ماجرا را نشان نمی‌دهد. منتقدان، غالباً علم حروف را تنها در افق «ادعای کشف گزاره‌های عینی و همگانی» می‌سنجند و به همین دلیل، امکان فهم آن در سطح «زبان رمزی، تربیتی و تأملی» را نادیده می‌گیرند. از این منظر، می‌توان گفت علم حروف در مقام یک دانش برهانی هم‌سنگ کلام و فلسفه، به‌سختی قابل دفاع است؛ اما در مقام نحوه‌ای از سامان‌دهی تجربه شهودی، تولید معنا و صورت‌بندی رمزی نسبت انسان با عالم، همچنان ظرفیت بحث و بازاندیشی دارد. به نظر نگارنده، شکاف میان مشروعیت عرفانی و مشروعیت عقلانی علم حروف، نه صرفاً یک تعارض نفی‌کننده، بلکه نشانه فقدان چارچوبی میان‌رشته‌ای برای گفت‌وگوی عقل و شهود است؛ چارچوبی که اگر تبیین شود، می‌تواند بخش مهمی از اعتراض‌های منتقدان را از سطح «ردّ کلی» به سطح «تفکیک سطوح اعتبار و کارکرد» منتقل کند.

نتیجه‌گیری

علم حروف در سنت اسلامی دانشی بینابینی است که در مرز میان عقل و شهود، زبان و حقیقت، و ظاهر و باطن قرار می‌گیرد. این دانش، که بر تفسیر رمزی و تأویل معنوی حروف استوار است، نزد ابن‌عربی، سید حیدر آملی و امام خمینی (ره) نه مجموعه‌ای از محاسبات حرفی، بلکه زبانی قدسی برای صورت‌بندی تجربه باطنی، تأویل قرآن و تبیین

نسبت اسماء الهی و مراتب وجود به‌شمار می‌آید. حروف همچون عناصر اولیه، حامل معانی باطنی‌اند که فهم آن‌ها جز در پرتو تهذیب نفس، سلوک عرفانی و کشف شهودی میسر نیست و مشروعیت این علم بیش از آن‌که بر استدلال فلسفی تکیه کند، بر سیر باطنی استوار است.

در مقابل، متکلمان و فلاسفه عقل‌گرا با تأکید بر لزوم تعریف‌پذیری مفاهیم، امکان نقد و آزمون‌پذیری مدعیات و استناد به نص معتبر، علم حروف را دانشی فاقد معیارهای اعتبار معرفتی دانسته و آن را واجد حجیت شخصی می‌شمارند. برآیند تحلیل تطبیقی این است که علم حروف نه در افق علوم برهانی قابل ادغام است و نه در حدّ خرافه فروکاستنی، بلکه باید آن را به‌مثابه نحوی زبان رمزی و تأملی در عرفان اسلامی فهمید که به‌طور محدود کارکرد معرفتی و تربیتی دارد، اما جایگزین دستگاه‌های استدلالی در الهیات و فقه نمی‌شود.

مشارکت نویسندگان

مشارکتی در میان نیست.

تشکر و قدردانی

بدین‌وسیله بر خود فرض می‌دانم مراتب سپاس و امتنان خویش را از همه استادان فرهیخته و بزرگوار که با دانش، تجربه و سعه‌صدر علمی، اینجانب را در فرایند شکل‌گیری و تکمیل این مقاله همراهی و هدایت کردند، صمیمانه ابراز دارم. بی‌تردید، بهره‌مندی از رهنمودهای دقیق و نکته‌سنجی‌های علمی ایشان، نقشی بنیادین در ارتقای سطح پژوهش و سامان‌یابی نهایی آن داشته است.

در این میان، به‌طور ویژه از پدر ارجمندم، جناب آقای دکتر محمدحسن نادم، که همواره با حمایت‌های علمی و معنوی خویش پشتوانه‌ای استوار در مسیر پژوهش و اندیشه‌ورزی اینجانب بوده‌اند، و نیز از جناب آقای دکتر منصوره کارشناس محترم نشریه وزین پژوهش‌های هستی‌شناختی و کارشناسان و ارزیابان گرامی که با راهنمایی‌های عالمانه، نقدهای روشمند و اشارات راهگشا، در هموار ساختن مسیر کمال و پختگی مقاله حاضر

سهمی شایسته داشته‌اند، صمیمانه تقدیر و تشکر می‌کنم. توفیق این اثر، مرهون الطاف و همراهی‌های ارزشمند ایشان است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و ماخذ

- Ibn Taymiyyah, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm. *Majmū‘ al-Fatāwā*, Vol. 11. Medina: King Fahd Complex for the Printing of the Holy Qur’an, 1995/1416 AH. (Arabic)
- Ibn Khallikān, Shams al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad. *Wafayāt al-A‘yān wa Anbā’ Abnā’ al-Zamān*, Vol. 4. Beirut: Dār Ṣādir, 1994/1414 AH. (Arabic)
- Ibn Sīnā (Avicenna), Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh. *Al-Shifā’ (Logic)*. Qom: Library of Grand Ayatollah al-Mar‘ashī al-Najafī Publications, 1983/1403 AH. (Arabic)
- Ibn ‘Arabi, Muḥammad ibn ‘Alī. *Al-Futūḥāt al-Makkiyya fī Ma‘rifat al-Asrār al-Mālikiyya wa al-Mulkiyya*, Vols. 1–4. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2006. (Arabic)
- Amuli, Sayyid Ḥaydar. *Naṣṣ al-Nuṣūṣ fī Sharḥ al-Fuṣūṣ*, edited by Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. Tehran: Ḥikmat Publications, 1975. (Arabic)
- Tawfiqī, Ḥusayn. *The Secrets of the Science of Letters in al-Futūḥāt al-Makkiyya*. Qom: University of Religions and Denominations Press, 2021. (Persian)
- Al-Juwaynī (Imām al-Ḥaramayn), ‘Abd al-Malik ibn ‘Abd Allāh. *Al-Ghiyāthī*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1995/1416 AH. (Arabic)
- Al-Jīlī, ‘Abd al-Karīm. *Al-Insān al-Kāmil*. Qom: Manshūrāt al-Raḍī, n.d. (Arabic)
- Ḥā’irī Yazdī, Kāzīm. *Philosophical Essays*. Tehran: Imam Khomeini Educational and Research Institute, 1998. (Persian)
- Khomeini, Ruhollah. *Ādāb al-Ṣalāt*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works, 2003. (Persian)
- Khomeini, Ruhollah. *Sharḥ Du‘ā’ al-Saḥar*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works, 1989. (Arabic)
- Khomeini, Ruhollah. *Miṣbāḥ al-Hidāya ilā al-Khilāfa wa al-Wilāya*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works, 2000. (Arabic)

- Al-Khomeini, Muṣṭafā. “‘Ilm al-Ḥurūf wa al-A‘dād wa al-Awfāq,” in *Tafsīr al-Qur’ān al-Karīm*, Sūrat al-Fātiḥa, Section Three. Published on Hoda al-Qur’an website (retrieved December 1, 2025). (Arabic)
- Al-Dhahabī, Muḥammad ibn Aḥmad. *Siyar A‘lām al-Nubalā’*, Vol. 15. Beirut: Mu’assasat al-Risāla, 1985/1405 AH. (Arabic)
- Al-Rāzī, Fakhr al-Dīn. *Al-Maḥṣūl fī ‘Ilm Uṣūl al-Fiḥ*, Vol. 1. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2002/1422 AH. (Arabic)
- Mullā Ṣadrā (Ṣadr al-Dīn al-Shīrāzī), Muḥammad ibn Ibrāhīm. *Al-Shawāhid al-Rubūbiyya fī al-Manāhij al-Sulūkiyya*, ed. Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. 3rd ed. Qom: Bustān-e Ketāb Institute, 2003. (Arabic)
- Ṭabāṭabā’ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur’ān*, Vols. 1–2. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1983. (Arabic)
- Ṭabāṭabā’ī, Muḥammad Ḥusayn. *The Principles of Philosophy and the Method of Realism*, Vol. 3, translated and annotated by Murtaḍā Muṭahharī. Tehran: Ṣadrā Publications, 2004. (Persian)
- Ṭalā’ī, Faramarz. *The Role and Status of Letters and Numbers in Islamic Mysticism*. Master’s Thesis, University of Mohaghegh Ardabili, 2016. (Persian)
- Al-Ghazālī, Muḥammad. *Al-Munqidh min al-Ḍalāl*. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīda, 1986. (Arabic)
- Qā’imīniyā, ‘Alīreżā. *Religious Knowledge and the Challenges of Epistemology*. Qom: Research Institute for Islamic Culture and Thought, 2013. (Persian)
- Mojtahed Shabestari, Muḥammad. *A Critique of the Official Reading of Religion*. Tehran: Tarh-e Now, 2005. (Persian)
- Mojtahed Shabestari, Muḥammad. *Hermeneutics, the Book, and the Tradition*. Tehran: Tarh-e Now, 2002. (Persian)
- Moḥammadī Pārsā, ‘Abdullāh & Balkhārī Qahī, Ḥasan. “The Status of Letters among the Mystics and Its Influence on Islamic Calligraphy.” *Theology of Art Quarterly*, 8 (2018): 53–82. (Persian)
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. *Philosophical Instructions*, Vol. 2. Tehran: Islamic Propagation Organization, 2010. (Persian)
- Ma’rifat, Muḥammad Hādī. *Tafsīr-e Rowshan*, Vol. 1. Tehran: Tamhīd Cultural Institute, 2002. (Persian)
- Nasr, Sayyid Ḥusayn. *‘Ilm wa Tamaddun dar Islam* (Science and Civilization in Islam), trans. Aḥmad Ārām. Tehran: Elmi va Farhangi, 2005. (Persian translation)
- Yathribī, Sayyid Yaḥyā. *Theoretical Mysticism*. Tehran: Soroush Publications, 2010. (Persian)

Latin (Western) Sources:

- Bowering, Gerhard. "Sulamī's Treatise on the Science of Letters (ʿIlm al-Ḥurūf)." In *In the Shadow of Arabic*, ed. Bilal Orfali. Leiden: Brill, 2012.
- Churton, Tobias. *The Golden Builders: Alchemists, Rosicrucians, and the First Freemasons*. New York: Inner Traditions, 2005.
- Corbin, Henry. *Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn ʿArabi*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.
- Dan, Joseph. *The Ancient Jewish Mysticism*. Tel Aviv: Tel Aviv University Press, 1998.
- Deely, John. *Four Ages of Understanding*. Toronto: University of Toronto Press, 2001.
- Eco, Umberto. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press, 1985.
- Faivre, Antoine. *Access to Western Esotericism*. Albany: SUNY Press, 1994.
- Feuerstein, Georg. *The Yoga Tradition*. Prescott, AZ: Hohm Press, 1996.
- Flaquer, Joaquín. "The Science of Letters and Alchemy in Ibn ʿArabi's Jesus." *Religions* 14, no. 7 (2023): Article 897.
- Kirk, G. S., J. E. Raven, and M. Schofield. *The Presocratic Philosophers*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Kraus, Paul. *Jabir ibn Hayyan: Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*. Cairo: Maktabat al-Khanji, 1942. (French)
- Lory, Pierre. "The Symbolism of Letters and Language in the Work of Ibn ʿArabi." *Journal of the Muhyiddin Ibn ʿArabi Society* 23 (1998): 141–150.
- Melvin-Koushki, Matthew. "Is (Islamic) Occult Science Science?" *Theology and Science* 18, no. 2 (2020): 303–324.
- Melvin-Koushki, Matthew. "Powers of One." *Intellectual History of the Islamicate World* 5 (2017): 127–199.
- Melvin-Koushki, Matthew. "World as (Arabic) Text." *Studia Islamica* 114 (2019): 233–276.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Science and Civilization in Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Saif, Liana, Francesca Leoni, Matthew Melvin-Koushki, and Farouk Yahya, eds. *Islamicate Occult Sciences in Theory and Practice*. Leiden: Brill, 2021.
- Scholem, Gershom. *On the Kabbalah and Its Symbolism*. New York: Schocken Books, 1965.
- Sefer Yetzirah: The Book of Creation*. Translated by Aryeh Kaplan. York Beach, ME: Weiser Books, 1997.
- Sezgin, Fuat. *Tārīkh al-Turāth al-ʿArabī*, Vol. 8. Riyadh: Imam Muhammad ibn Saud University, 1991.

The Holy Bible, New International Version. Grand Rapids, MI: Zondervan, 1984.

معرفی نویسنده

محمدباقر نادم پژوهشگر حوزه عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی (ره) و فارغ‌التحصیل دکتری این رشته از دانشکده عرفان و ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب است. زمینه‌های پژوهشی او شامل عرفان نظری، مطالعات نهج‌البلاغه، فن خطابه و مهارت سخنوری و نیز مطالعات فرهنگی مرتبط با ادبیات مقاومت است. وی در سال‌های اخیر چند مقاله در نشریات علمی پژوهشی

منتشر کرده است و آثار علمی پژوهشی او در موضوعاتی همچون غفلت در نهج‌البلاغه، تحلیل تطبیقی علم حروف و مباحث کلامی - عرفانی در حال گسترش است. او همچنین مؤلف چندین کتاب در حوزه فرهنگ جهاد و شهادت، روایتگری و معارف دفاع مقدس است و تجربه داوری بیش از پنجاه مقاله علمی و فرهنگی را داراست. مشارکت فعال در پروژه‌های ملی، همکاری با نهادهای پژوهشی و کسب جوایز فرهنگی و پژوهشی از سوی سازمان‌های معتبر از دیگر سوابق حرفه‌ای او به‌شمار می‌آید.

nadem.mbagher@gmail.com

Scopus-Ready Bio (English)

Mohammad-Baqer Nadem is a researcher in Islamic Mysticism and the intellectual tradition associated with Imam Khomeini. His work focuses on theoretical mysticism, Nahj al-Balagha studies, and epistemological analyses of Islamic letter-science. He has authored a substantial number of peer-reviewed articles and several monographs in the fields of religious education, cultural studies of martyrdom, and narrative methodologies within the discourse of resistance. His academic profile includes extensive experience in scholarly reviewing, editorial work, and participation in national research and cultural projects. His publications and research trajectory reflect an interdisciplinary approach combining classical Islamic thought with contemporary cultural-intellectual studies.

How to cite this paper:

Mohammad Bagher Nadem (2025), An Analytical Examination of Affirmative and Critical Perspectives on the Science of Letters in Islamic Thought ”*Journal of Ontological Researches*, 15 (28), 269-297. Persian.

DOI: [10.22061/orj.2025.12146.896](https://doi.org/10.22061/orj.2025.12146.896)

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.